

Milovan Đilas
PISMA IZ ZATVORA

Beograd, april 2016.

Milovan Đilas

PISMA IZ ZATVORA

Priredio i predgovor napisao Aleksa Đilas

M
Vukotić
Media

*Spomen'te se vašijeh pretkovah
i njihove borbe očajane...*

Njegoš

*...kraj tmuran, pust i surov:
tamnica stravična, svuda uokolo
k'o peć grdna, plam'na! Al' plameni ovi
ne davahu svetlost, već upravo tamu
vidljivu, jedino služeć' otkrivanju
prizora užasa, predela žalosti
i žalosnih seni. Počinku i miru
tu nikad ne beše nastaništa, niti
dohodaše nada što svakog pohodi,
no muke bez kraja svejednako tište...*

Milton

I tek docnije, pošto sam već dosta dugo bio u tamnici, potpuno sam razumeo svu izuzetnost, svu iznenadnost ovakvoga života, i sve više i više sam mu se čudio. Pravo da kažem, to me je čuđenje pratilo dokle sam god bio na robiji; nikada se s njom nisam mogao da pomirim.

Dostojevski

SADRŽAJ

Aleksa Đilas – Predgovor	9
--------------------------------	---

PRVA ROBIJA

19. novembar 1956 – 20. januar 1961

• Hiljadu devetsto pedeset i šesta	35
• Hiljadu devetsto pedeset i sedma.....	37
• Hiljadu devetsto pedeset i osma	47
• Hiljadu devetsto pedeset i deveta.....	52
• Hiljadu devetsto šezdeseta.....	61
• Hiljadu devetsto šezdeset i prva.....	77

DRUGA ROBIJA

7. april 1962 – 31. decembar 1966

• Hiljadu devetsto šezdeset i druga.....	81
• Hiljadu devetsto šezdeset i treća	120
• Hiljadu devetsto šezdeset i četvrta.....	164
• Hiljadu devetsto šezdeset i peta.....	219
• Hiljadu devetsto šezdeset i šesta	270

PRILOZI

• Đido	332
• Štefica	358
• Aleksa	364
• Moralna pobuna i traganje za novim.....	366
• Uslovni otpust, kratko na slobodi	373
• Osuda na trinaest godina strogog zatvora.....	378
• Vera u ideju - slobodu	383

• Razgovori u samici s poginulom braćom.....	386
• O ljubavi prema štefici.....	389
• Tamnička razmišljanja o slobodi za druge.....	392
• Pismo Nehruu – jun 1958.....	398
• Pismo Kardelju – novembar 1960.....	400
• Titovo pomilovanje – decembar 1966.....	402
• Đidovo pismo Titu posle izlaska iz zatvora – mart 1967.....	403
• Fotografije.....	410

ALEKSA ĐILAS

PREDGOVOR

Pod Titovim režimom, moj otac Milovan Đilas-Đido (1911-1995), proveo je zbog svoje borbe za demokratiju devet godina u zatvoru. Ovo tamnovanje duboko je obeležilo živote njega i njegove supruge a moje majke Štefanije-Štefice, ostavivši traga i na mome detinjstvu i dečaštvu. Knjiga koju čitalac ima u rukama, predstavlja izbor iz pisama koje su Đido i Štefica pisali jedno drugom dok je on bio zatočen.

Đido je u mladosti objavio brojne književne radove ali se već kao student posvetio revolucionarnom radu. U Drugom svetskom ratu istakao se kao partizanski komandant i posle oslobođenja Jugoslavije 1945. i uspostavljanja komunističke vlasti, zauzimao je vodeće položaje u državi i komunističkoj partiji. Posebno veliki bio je njegov uticaj kao ideologa i teoretičara. Ali, Đidovi kritički, demokratski stavovi doveli su 1954. do raskida s partijom i on je dao ostavku na sve položaje. Sada će se još otvorenije i odlučnije boriti za reformisanje jednopartijskog komunističkog sistema u demokratski, pre svega pisanom reči. Veoma će biti uticajna u svetu njegova studija *Nova klasa* u kojoj raspravlja o suprotnostima između komunističkih ideala i stvarnosti komunističkog sveta. Biće u inostranstvu dobro prihvaćene i druge njegove knjige – prevashodno političke i memoarske, ali i romani i zbirke pripovedaka. Međutim, Đido je od svog silaska s vlasti do kraja

osamdesetih godina mogao da objavljuje jedino van zemlje, jer jednopartijski režim ne samo što ga je sudio četiri puta a utamničio dva – oba puta preko četiri godine – već je najstrože zabranjivao da se bilo šta pod Đidovim imenom štampa u Jugoslaviji.

U poglavlju „Đido“, koje se nalazi u drugoj polovini ove knjige naslovljenoj „Prilozi“, detaljnije sam ispričao Đidov životni put a dao sam i bibliografiju njegovih knjiga i knjiga o njemu. U „Priloge“ sam stavio i Šteficinu i moju kratku životnu priču, odlomke iz tri Đidove knjige, nekoliko pisama i nekoliko desetina fotografija. Sve to sam uradio kako bih čitaocu omogućio da do kraja razume o čemu se govori u prvoj i glavnoj polovini knjige naslovljenoj „Pisma“ u kojoj je Đidova i Šteficina zatvorska prepiska. Čitalac neće pogrešiti ako knjigu „Milovan Đilas – *Pisma iz zatvora*“ čita tako što će početi od „Priloga“, a onda preći na „Pisma“.

„Pisma“ sam podelio na dva dela, budući da je Đido bio u zatvoru od 1956. do 1961. i od 1962. do 1966. i nazvao sam ih „Prva robija“ i „Druga robija“ jer su to izrazi koje su koristili Đido i Štefica. Oni su često u odnosu na ta dva zatočeništva određivali i položaj u vremenu raznim događajima. I tada bi takođe koristili izraze „prva robija“ i „druga robija“. Na primer: „To je bilo pre prve robije...“ ili „Sećaš li se, kada smo između dve robije...“ ili „Ma ja sam posle druge robije...“. A pošto su to robijanje doživljavali kao nešto što im se oboma dogodilo, odnosno što su zajedno proživeli, Đido nije govorio „moje robije“ niti je Štefica govorila „tvoje robije“. Đido je, međutim, sâm sebe povremeno nazivao „robijaš“, a onda su to činili i Štefica i Aleksa – ovakav malo grub humor bio je čest u našoj kući posle Đidovog povratka s druge robije.

I

Dido bi bio nesrećan što ja priređujem njegova i Šteficina zatvorska pisma. Uvažavao je moje mišljenje, bio od onih očeva koji vole da dopuštaju i dozvoljavaju, i čak i kada sam bio dečak retko se mešao u ono šta radim. Ali, stalno mi je govorio – poslednji put pred svoju smrt, kada sam imao četrdeset i dve godine – kako ne želi da se bavim njegovim životom. Smatrao je da bi me to potresalo i sprečavalo da se potpuno posvetim svom radu. Da bi naglasio koliko mu je preporuka ozbiljna, koristio je starinski izraz: „To ti ostavljam u amanet!”

Zašto sam prekršio očevu zavetnu molbu i priredio knjigu „Milovan Đilas – Pisma iz zatvora”? Zato što nije bilo nikog drugog ko poznaje detaljno ljude, događaje i okolnosti koji se spominju u pismima.

Kao priređivač, prvo sam izvršio izbor iz svih pisama – tek poneko nisam uzeo za knjigu – a onda sam u tim izabranim pismima napravio skraćanja i dopunio ih fusnotama. Pisma sam sâm prekucao jer nisam želeo da dajem daktilografu originale da se ne bi slučajno zagubili, a plašio sam se da pravi kopije, jer sam stavljanje pisama u mašinu za kopiranje smatrao za opasno – papir na kojem su pisana je star pa je mogao da bude oštećen. U pismima ništa nisam ispravljao osim očiglednih slovnihi grešaka. Želeo sam da očuvam njihovu verodostojnost i izvornost, a budući da su pisana pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka, zasluživala su i poštovanje koje se daje tekstovima iz davnih vremena. Đidova i Šteficina pisma pisana su na obe stranice papira formata A4 (297 x 210 milimetara), a ponekad samo na njegovoj polovini, odnosno na papiru formata A5 (210 x 148 milimetara) – zavisno od toga kako je propisivao strogi zatvorski režim. A uvek je zabranjivao više od jednog papira. Da bi što više iskoristio ograničeni prostor za pisanje, Didu je pisao sitnim slovima.

Zato i pored njegovog lepog i čitkog rukopisa, poneka slova nisu jasna pa sam, da bih ih pročitao, morao da koristim lupu.

Đido je pisao i latinicom i ćirilicom, ali kako je Štefica, kada se radilo o rukom pisanim tekstovima, lakše čitala latinicu – osnovnu školu je završila u Zagrebu – onda je češće koristio ovo pismo. Pisao je ekavski, ali mu se dešavalo da pomeša ekavski i ijekavski, možda češće na mestima na kojima bi ga obuzela posebno jaka osećanja. Delove pisama namenjene svojoj majci Vasiliji-Vaji, staroj Crnogorki, pisao je i sa dosta crnogorskih izraza. Nisam, međutim, uspeo da odgonetnem zašto se potpisivao sa „Djido“, a ne sa „Đido“.

Povremeno se može pročitati u tekstovima o Đidu kako je u zatvoru imao pisaću mašinu. To ne samo što nije tačno, već je nespojivo sa strogim zatvorskim režimom. Ali, i da je imao pisaću mašinu, ne bi mogao da je koristi jer nije znao da kuca. Svoja pisma je pisao naliv-perom i plavim mastilom, a kada su mu oni oduzimani, koristio je olovku. Štefica je, međutim, kao mlada devojka završila daktilografski kurs i kucala je brzo i gotovo bez grešaka. Ipak je češće koristila naliv-pero i plavo mastilo, a rukopis joj je bio otmen i odisao samopuzdanjem. Štefica je pisala ekavski ali je slično Đidu ponekad prelazila u ijekavski. Budući da je rodom bila iz Hrvatskog Zagorja, povremeno je koristila i hrvatske reči i izraze.

Gotovo sva Đidova pisma su iz zatvora (službeni naziv: Kazneno-popravni dom) u Sremskoj Mitrovici, a ostala su iz Centralnog zatvora u Beogradu u kome je držan dok mu se sudilo. Sva Šteficina pisma su iz Đidovog, Šteficinog i Aleksinog stana na drugom spratu Palmotićeve ulice broj 8 u Beogradu. Đido je neki put iznad Šteficinog imena pisao gospođa, a neki put drugarica. I jedno i drugo je bilo šala, igra. Đidu i Štefici bile su strane krute forme građanske kulture, a sa pretvaranjem komunista u privilegovanu, vladajuću elitu, njihov

način oslovljavanja zvučao im je lažno. Na kovertama pisama koja su bila namenjena Aleksi – recimo onima sa čestitkama za njegov rođendan – Đido je između Aleksinog imena i prezimena stavljao „M.“, što je najčešće bila šala. I Aleksa se u školi ponekad tako potpisivao terajući inat školskim vlastima. Ispod Aleksinog imena Đido je stavljao „učenik“, a pored toga broj njegovog razreda i broj njegovog odeljenja.

Štefica je Đidu iznad imena stavljala „osuđenik“ i njegov kažnjenički broj jer je tako bilo obavezno. Ovaj broj je više puta menjan: na prvoj robiji je bio 6880 a zatim 1732, a na drugoj 5493, 1717 i 673.

Na Đidovim i Šteficinim pismima, kao i na unutrašnjoj strani koverata, nalazio se paraf načelnika zatvorske Udbe (Uprave državne bezbednosti, tajne političke policije iz Titovog vremena) ili njegovog zamenika. Za ove skraćene potpise jednom su koristili mastilo, drugi put crvenu olovku, treći put običnu, ali su uvek pisali nečitko, po svoj prilici namerno. Na jednom od njih ipak se može razaznati slovo „R“ – u *Vlasti i pobuni*, svojim posleratnim memoarima, Đido spominje Raku, zamenika šefa zatvorske Udbe.

Zašto su ovi Udbovci stavljali svoje parafe? Đido i Štefica bili su jedini koji su te skraćene potpise videli, a njih dvoje su i inače znali da tajna policija pažljivo čita pisma. Uostalom, Šteficina pisma predavana su Đidu otvorena, a ona koje je Đido slao Štefici, zatvorska pošta primala je samo ako je koverta bila nezalepljena. Da li su onda ti parafi bili pokušaj zastrašivanja Đida i Štefice, kroz stalno upozoravanje, odnosno podsećanje, da su pod nadzorom? Ako jesu, ne samo što nisu dali nikakvih rezultata, nego Đido i Štefica nisu na njih ni obraćali pažnju.

Paraf je kao metoda zastrašivanja bio sličan otvorenom praćenju Đida i Štefice, a takođe i Štefice i Alekse. Iza njih su po

beogradskim ulicama namerno uočljivi išli agenti Udbe, najčešće dvojica. Međutim, kod tih praćenja zastrašivani su i ljudi koji bi se javili Đidu i Štefici. Udbovci bi ih legitimisali, zapisali podatke a onda napravili izveštaj i otvorili im dosije. Takođe bi obavestili preduzeće ili ustanovu u kojoj su ti ljudi radili.

II

U fusnotama kojima sam dopunio Đidova i Šteficina pisma, kao i u onima koja sam dodao u „Prilozima“, davao sam osnovne podatke o ličnostima koje se spominju, a napisao i kratke biografije onih važnih. Stavljao sam i kratke opise događaja, navodio vreme i mesto na kome su se odigrali, ako je potrebno i njihovu istorijsku pozadinu. U nekoliko slučajeva ukazao sam na greške koje su Đido i Štefica slučajno napravili i naveo tačne podatke. Uzdržavao sam se od iznošenja mojih sudova kako bi čitalac mogao što slobodnije da razmišlja i donosi zaključke.

Pošto sam sve fusnote u „Pismima“ i „Prilozima“ ja napisao, smatrao sam za suvišno da uz njih stavljam „Prim. priređivača.“, što je inače pravilo u istorijskoj nauci. Kada bih u sâmim fusnotama govorio o sebi, pisao sam „priređivač“ ili „ja“, ali najčešće sam pisao „Aleksa“. Zašto nisam uvek pisao „ja“? Smatrao sam da ću, ako koristim „Aleksa“, olakšati čitaocu da vidi o kome je u tekstu reč. Ali, to sam često činio i radi toga da naglasim ogromno rastojanje između sadašnjeg vremena, sredine druge decenije dvadeset i prvog veka, i pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka, kada su pisma pisana, kao i veliku razliku između mene sadašnjeg, koji sam uveliko zakoračio u sedmu deceniju života, i onog dečaka kome se otac u pismima obraćao i opisivao ga.

U fusnotama sam kao i u ovom predgovoru koristio nadimke Đido i Štefica, a ne njihova puna imena, a takođe i nadimak

Vaja za Đidovu majku a moju baku Vasiliju, koja je dugo živela sa nama u našem stanu u Palmotićevoj 8. To sam činio jer se oni pod tim nadimcima spominju u sâmim pismima – Đido doduše često koristi i nadimak Štefka – pa bi čitaoca možda zbunjivalo da se u fusnotama nazivaju drukčije.

Poglavlje „Đido” u „Prilozima”, drugoj polovini knjige, u stvari je hronologija njegovog života i rada koju sam davno napisao i posle stalno dopunjavao, a objavljena je u nekoliko knjiga koje se bave Đidom, prvi put 2003. Budući da je cilj hronologije od početka bio da pruži samo činjenice, napisana je jednim uzdržanim, gotovo službenim jezikom, pa sam zato korišćenje nadimka smatrao za neprimereno i u njoj Đida nazivao punim imenom – Milovan Đilas. Tako je i u ovoj knjizi, osim u sâmom naslovu poglavlja. Ali, zašto sam tu stavio „Đido”? U „Prilozima” sam posle Đidove hronologije života i rada dodao i poglavlja „Štefica” i „Aleksa”, pa nisam hteo da se ono o Đidu izdvaja time što bi bilo korišćeno njegovo ime i prezime.

Tekst o Štefici napisao sam posebno za ovu knjigu. U svojim memoarskim spisima Đido često spominje Šteficu, a to čine i Đidovi biografi. Međutim, nikada o njoj nije objavljen zaseban tekst, pa je ovo prvi put da će njena životna priča, doduše veoma sažeta, biti dostupna javnosti.

Štefica nije vodila dnevnik a ni pomišljala da napiše svoje uspomene. Nije rado pisala ni pisma, osim Đidu dok je bio u zatvoru. Uvek je imala jednu setnu crtu koju su teška životna iskustva pretvorila u stalnu upitanost o vrednosti bilo kakvog bavljenja sobom ili izražavanja sebe. Ali, uvek je bila spremna na najveće napore kada se radilo o Đidu i Aleksi. Kada sam joj predložio da zajedno napravimo njene memoare, odnosno da kroz razgovor sa mnom ispriča svoju životnu priču, ipak je prihvatila, mada bez oduševljenja. Ali, ja od 1980. do 1990. ni-

sam mogao da dolazim u Jugoslaviju – jedanaest godina sam bio politički emigrant. A onda je došao raspad Jugoslavije i građanski rat i njima sam posvetio sav moj rad. Štefica je preminula 7. avgusta 1993. i osim nepotpunih Đidovih i mojih beležaka o njoj ništa nije ostalo.

Poglavlje o Aleksi je u stvari moj kratak *curriculum vitae*, koji sam u nekim svojim knjigama stavljao na kraju kao belešku o piscu. Tri životne priče Đida, Štefice i Alekse usko su povezane s onim o čemu se govori u pismima.

Odlomke iz Đidovih memoarskih dela, koji se nalaze u „Prilozima”, dao sam kao zasebna poglavlja i dopunio fufnotama. Prva tri odlomka su iz *Vlasti i pobune*, knjige koja obuhvata period Đidovog života od 1945. do izlaska iz zatvora u decembru 1966. U njima čitalac može da nađe glavno o Đidovom demokratskom opozicionim delanju – izjavama i intervjuima, člancima, esejima i knjigama – o njegovim suđenjima i zatvorskim danima, kao i o kratkom periodu na slobodi između dva utamničenja. Sledeća tri odlomka su iz *Tamnice i ideje*, književnog, meditativnog dela, zasnovanog na Đidovim iskustvima i razmišljanjima u zatvoru. Poslednji odlomak je uzet iz političko-filozofske studije *Nesavršeno društvo: i dalje od „Nove klase”*. Ova Đidova razmišljanja o krizi komunističkih sistema i prevaziđenosti marksističko-lenjinstičke ideologije isprepletana su sa zatvorskim uspomena. Takođe, on u *Nesavršenom društvu* iznosi na koji način se treba demokratskim metodama boriti protiv komunističkih jednopartijskih režima a za stvaranje demokratskih društava i objašnjava kako se ovaj njegov politički program oblikovao, između ostalog, i kroz tegobni robijaški život.

Ali, kako je Đidu bilo u zatvoru? Odgovor će dati sâma pisma, kao i priloženi tekstovi. Ipak, već sada je neophodno opisati teške uslove pod kojima je Đido bio zatočen i objasniti

i dočarati njegovu borbu da ga ne nadvlada vreme čija je ogromnost imala dva oblika – s jedne strane, Đidove kazne su bile duge i još produžavane, a sa druge, budući da su Štefici i Aleksi bile dozvoljene samo retke i kratke posete, valjalo mu je istrpeti bezbrojne dane i sate između njih. Kada se shvati kako i koliko je Đido robijao, sve ostalo će se lakše i bolje razumeti. I samo tako čitalac neće biti zbunjen izuzetno snažnim osećanjima na koja će naići u pismima i njihovim često tragičnim tonom.

III

U junu 1993. posetio sam zatvor pretvoren u muzej na ostrvu Alkatraz, udaljenom oko dva kilometra od San Franciska. Dok nije ukinut 1963, u njega su slani osuđenici iz čitave Amerike – počinitelji najtežih zločina i profesionalni kriminalci, a koji su uz to kao zatvorenici bili skloni buntovničkom ponašanju i nasilju ili pokušavali da pobegnu. U Alkatrazu je bio zatočen i Al Kapone, kralj čikaškog podzemlja i najpoznatiji američki gangster svih vremena.

U prodavnici muzeja kupio sam poštansku kartu s fotografijom Frenka Morisa, provalnika i pljačkaša banaka, zapamćenog po odlično smišljenom, temeljno pripremljenom i smelo izvedenom bekstvu iz Alkatraza. Već ranije sam gledao film o njemu – snimljen je 1979. sa Klantom Istvudom u glavnoj ulozi. Morisovu fotografiju sam poslao Đidu u Beograd, napisavši na poleđini šaljivu poruku da je ovaj čovek trebalo da mu bude uzor dok je robijao u Sremskoj Mitrovici. Ubrzo sam se vratio u Beograd i dok smo jednom zajedno gledali Morisovu fotografiju, zadirkivao sam Đida kako nije bio dovoljno vešt i lukav da pobegne iz zatvora. Ja sam, naravno, dobro znao da tako nešto njemu ne samo da nije padalo na pamet, već i da je bežanje nedostojno političkog zatvorenika. Ali, veoma sam voleo da

pravim šale na račun njegovog dugog robijanja, a on ih je uvek dobroćudno primao i često i sâm pravio.

Analizirajući Morisovo lice, Đido je rekao da ga podseća na neke velike provalnike i pljačkaše koje je sreo u zatvoru – inteligentne, odlučne i nemilosrdne. Već ranije sam od njega čuo kako su ti razbojnici ponosni i da ne prihvataju da budu cinkaroši. Takođe mi je pričao kako zatvorenici posebno cene obijače čeličnih kasa pošto je za takve poduhvate potrebno pored smelosti i veliko znanje i veština i da ih zovu „mečkari“ jer se u kriminalnom žargonu kasa naziva „mečkom“.

U junu 1993. imao sam četrdeset godina. Međutim, kao što će čitalac videti iz pisama u ovoj knjizi, Aleksa je još kao mali dečak pokušao da u Đidovo dugogodišnje robijanje unese humor dosetkama i ironičnim primedbama, kako za vreme poseta tako i u razgovorima sa Šteficom. Trudio se da bude vedar i zabavan, ali je iz njega ipak povremeno izbijala gorčina. A sâma situacija je bila takva da je svaki humor bio u stvari crni humor.

Da bih ostao dosledan sebi, odnosno dečaku Aleksi, upoređiću sada u crnohumornom duhu uslove pod kojima je Đido, osuđen zbog svoje borbe za mirne, nenasilne demokratske promene u Jugoslaviji, tamnovao u Sremskoj Mitrovici, sa onima pod kojima je krem krema američkih kriminalaca izdržavao kaznu u Alkatrazu.

Zar se ne vredi zamisliti nad time da je jedan Al Kapone jeo zdraviju i ukusniju hranu od one koju je dobijao Đido u Sremskoj Mitrovici i da mu nikada nije bilo hladno, dok Đidova ćelija nije grejana ni u najledenijim zimskim danima? U Alkatraz je Al Kapone stigao bolestan od progresivne demencije i lečili su ga lekari s jednim jedinim ciljem – da mu pomognu, odnosno da uspore propadanje njegovih mentalnih sposobnosti. Đido je u zatvoru jedno vreme bio depresivan, ali

je lekarima koji su mu davali lekove i razgovarali s njim bilo manje važno da uklone njegove tegobe nego da ga uvere kako treba da se odrekne svojih demokratskih političkih uverenja. Čak neke činjenice ukazuju na to da je bio trovan.

U Alkatrazu je samica bila najstroža kazna i uprava zatvora je slala u nju samo zatvorenike koji su počinili teške prekršaje, recimo fizički napad na čuvara. Zatvorenici su je se veoma plašili i čak se povređivali da bi je izbegli time što će biti prebačeni u bolnicu i drugi zatvor. Doista, nije bilo retko da duži boravak u samici dovede do psihičkih tegoba, čak i do trajnih duševnih poremećaja, a bilo je i samoubistava. Đido je proveo u samici skoro dve godine a da pre toga nije napravio ma i najmanji prekršaj zatvorskog reda. I dok je odluka uprave Alkatraza morala da bude upisana u zatvorenikov dosije i unesena u zatvorske knjige, Đido je bio potpuno izolovan u samici samo usmenim naređenjem Tita koje je sproveo policijski vrh Jugoslavije.

Dalje, u Alkatrazu su ćelije bile na jednoj strani hodnika a na drugoj veliki prozori i bila je tišina, dok je pored malog prozora Đidove ćelije bio zvučnik. Na kraju ali nikako na poslednjem mestu (kako to vole da kažu Amerikanci), u Alkatrazu su članovi porodice mogli da posete osuđenike jednom mesečno i ostanu s njima sat vremena, dok je Štefici i Aleksi takođe bila dozvoljena samo mesečna poseta, ali je trajala dvostruko manje – tek pola sata.

IV

Štefica i Aleksa išli su zajedno u posete Đidu u zatvoru. Aleksu je mogla da spreči jedino prehlada sa visokom temperaturom, a Šteficu zabrana od strane vlasti ili napad bolesne žuči ili bubrega – nekoliko puta su lekari smatrali da joj je život bio u opasnosti. Štefica je brižljivo beležila svaku posetu

i govorila je kako je Aleksa u toku devet godina Đidove robije (preciznije: oko mesec dana manje od devet godina) posetio oca u zatvoru sto i šesnaest puta. Ako ovaj broj podelimo sa devet, dobijemo 12,9 poseta godišnje. To bi onda bilo više nego jedna poseta mesečno, a razlog je po svojoj prilici taj što su Đida dok je bio u istražnom zatvoru Štefica i Aleksa posećivali nekoliko puta u toku jednog meseca. Štefica, međutim, nikada nije rekla – a ja sada žalim što je nisam pitao – koliko je puta ona posetila supruga u zatvoru. Verovatno više od sto i šesnaest – mora da je i bez Alekse odlazila u istražni zatvor budući da je pomagala advokatima i bila uključena u sve druge delatnosti koje su mogle da koriste Đidu u vezi sa njegovom odbranom na suđenjima.

Ako je, dakle, Aleksa bio u poseti Đidu sto i šesnaest puta, a poseta trajala trideset minuta, to znači da su otac Đido i sin Aleksa proveli u toku devet godina tri hiljade i četiri stotine osamdeset minuta zajedno. A ako ovaj broj podelimo sa šezdeset, dobijamo pedeset i osam sati, odnosno dva dana i deset časova. Dakle, otprilike jedan vikend zajedno za gotovo deceniju.

Međutim, nije bilo ni toliko vremena za neposredni razgovor. Jer za vreme posete, najviše su razgovarali Đido i Štefica. Obavezne teme su bile Đidovo zdravlje i pisanje, uslovi u zatvoru, Šteficino zdravlje i brojne teškoće sa kojima mora da izlazi na kraj. Štefica je takođe uvek obavestavala Đida o članovima porodice i prijateljima i dogovarala se s njim šta da mu donese od knjiga i neophodnih stvari, posebno o odeći za zimu.

Aleksi je za razgovor s ocem ostajalo najviše deset minuta. Ako se deset minuta pomnoži sa sto i šesnaest poseta, dobije se hiljadu sto i šezdeset minuta, odnosno nešto više od devetnaest časova. Dakle, Aleksa i Đido imali bi manje od jednog

dana za razgovor u vremenskom razdoblju od Aleksine treće godine, kada je Đido prvi put uhapšen, do njegove trinaeste, kada je Đido poslednji put izašao na slobodu – da Đido nije bio na slobodi između dve robije: od januara 1961. do aprila 1962. Za tih nešto više od četrnaest meseci, Đido i Aleksa su se mnogo družili, a u leto 1961. su Đido, Štefica i Aleksa jedini put u čitavom životu otišli zajedno na godišnji odmor – prove- li su nekoliko nedelja na ostrvu Hvaru.

Đido je poslednji put izašao iz zatvora 31. decembra 1966 – Tito ga je oslobodio daljeg izdržavanja kazne mada Đido nije pisao molbu za pomilovanje niti na bilo koji drugi način tražio da ga puste. Da je ostao u zatvoru trinaest godina koliko je osuđen, a to bi se i dogodilo da nije došlo u Jugoslaviji do političkih potresa izazvanih smenjivanjem Aleksandra Rankovića i drugih šefova Udbe u julu 1966, Đido bi bio na slobodi u februaru 1971, u godini jubilarnih rođendana: Aleksa je 14. marta 1971. napunio osamnaest godina i postao punoletan, Đido je 12. juna 1971. napunio šezdeset godina i ušao u sed- mu deceniju, a Štefica 5. decembra 1971. napunila pedeset godina i ušla u šestu deceniju.

Aleksina sudbina kao sina političkog zatvorenika i dečaka koji raste odvojeno od oca česta je tema Đidovih i Šteficinih pisama.

Evo kako Đido čestita Aleksi šesti rođendan:

5. mart 1959 godine

Dragi moj Aleksa,

Čestitam ti rođendan – moj i Štefkin najradosniji dan.

Čestitam ti ga po treći put odavde i s utoliko većom lju- bavlju. Jer već smo godinama odvojeni. Ali utoliko su moje žudnje za tobom – za vama dvoma, i moje želje za tebe – za vas dvoje, vrelije, nesebičnije i neodoljivije.

Nemam ništa da ti kažem. Sem što više radosti i što manje briga za tebe – da se što manje sekiraš što smo odvojeni i da uvidiš – a uviđaćeš sve više, da zbog toga nema razloga da se žalostiš, makar ti i bilo teško biti prinudnim siročetom.

Još jednom: nek ti je srećno, dečko moj!

I da spomenem na kraju kako se dužina Đidovog, a sâmim tim i Šteficinog i Aleksinog, zatvorskog vremena može dočarati navođenjem onoga što se u svetu dogodilo između 1956. i 1971. Doista su napredak i promene bili veliki – u nauci, medicini, tehnologiji, kulturi, modi. Na primer, Sovjetski Savez lansirao je 4. oktobra 1957. u orbitu Sputnik 1, prvi zemljin veštački satelit, a 20. jula 1969. američki Apolo 11 prvi je odveo čoveka na Mesec. Đido je prvi put uhapšen 19. novembra 1956, gotovo godinu dana pre Sputnika 1, a trebalo je da izađe 7. februara 1971, nešto više od godinu i po posle Apola 11.

V

Đido je razmišljao o objavljivanju Šteficinih i svojih zatvorskih pisama. Pred kraj života, već staračkim rukopisom, pisao je knjigu *Beleške o Štefici* i nameravao je da je upotpuni izborom iz tih pisama. S radom nije daleko odmakao – preminuo je 20. aprila 1995. Poslednja beleška je na stranicama četrdeset devet i pedeset i nosi datum 8. februar 1995:

„Odustao sam od izbora – znao bih odabrati, ali ne znam šta da odbacim: pisma su toliko lepa, naročito Štefkina – moja se dosta ponavljaju – da bi trebalo sve objaviti kao posebnu knjigu.”

U martu 2015, gospodin Manojlo Manjo Vukotić, direktor izdavačke kuće Vukotić Media, i gospođa Dubravka Vujanović, glavna urednica u tom preduzeću, obratili su mi se s pre-

dlogom da se od zatvorskih pisama Milovana Đilasa napravi knjiga koju bi oni objavili. Ova zamisao veoma mi se dopala, ali sam ipak pitao za mišljenje nekoliko prijatelja, kao i moju suprugu Olgicu, sina Nikolu i ćerku Mariju. Svi su bez kolebanja bili za to da se predlog prihvati.

Zahvaljujem se gospodinu Vukotiću i gospođi Vujanović na njihovom predlogu i na radu u vezi sa izdavanjem knjige, a takođe i na njihovom strpljenju – na knjizi „Milovan Đilas – Pisma iz zatvora” dugo sam radio, želeći da bude što temeljnije priređena.

Istoričar Veljko Stanić zaposlen je na Balkanološkom institutu Srpske akademije nauka i umetnosti i kao stipendista francuske vlade na Sorboni završava doktorsku disertaciju o jugoslovensko-francuskim kulturnim vezama između dva svetska rata. Gospodin Stanić je i dobar poznavalac života i dela Milovana Đilasa i objavljivao je radove o njemu. Uprkos velikim obavezama, odvojio je vremena i pročitao u rukopisu celu knjigu „Milovan Đilas – Pisma iz zatvora”. Mnoge njegove kritičke primedbe i predloge sam prihvatio.

Gospođa Jugoslava Ljuštanović je u knjizi lektorisala predgovor, fusnote i tri priloga o Đidu, Štefici i Aleksi, odnosno sve ono što sam u knjizi ja napisao. Time se nastavila naša saradnja koja je počela pre više od dve decenije, a gospođa Ljuštanović je po ko zna koji put pokazala svoje sjajno osećanje za naš jezik.

Moja supruga Olgica dala mi je mnoge dobre savete, radila na korekturi i pomogla u fotokopiranju i pripremi fotografija.

Gospođa Živka Cvetinović je kao i kod nekoliko mojih ranijih knjiga radila na korekturi sa njoj svojstvenom prilježnošću i tačnošću.

Svima četvoro se zahvaljujem na njihovom trudu, ali i na podršci i ohrabivanju.

VI

Veoma volim citate, posebno iz književnosti, istorije i filozofije, trudim se da ih zapamtim, koristim ih u razgovoru. Čak sam i pročitao nekoliko knjiga citata mada su namenjene traženju i proveravanju a ne čitanju. Citate sam rado stavljao kao moto na početak svojih tekstova, a na početak svojih knjiga često i nekoliko. Za ovu knjigu uzeo sam tri citata i da dva nisu dugačka, možda bih stavio još nekoliko.

Đido je pisao biografiju Njegoša za vreme prve robije, a prepevao *Izgubljeni raj* Džona Milтона za vreme druge robije – prepev ovog engleskog speva iz sedamnaestog veka započeo je na toalet-papiru jer mu duže od dve godine nije bila dozvoljena hartija. Na zid svoje radne sobe u našem stanu u Palmotićevoj 8, stavio je portrete Njegoša i Milтона i oni i danas tu stoje. Smatrao sam da mi sve ovo nalaže da stavim citate iz dela ta dva velika pesnika.

Njegoš nudi mnogo divnih, moćnih, veličanstvenih citata koji bi se lako povezali sa glavnim temama u knjizi „Milovan Đilas – Pisma iz zatvora”. Ali, eto, ja sam često u sebi ponavljao duboke i skladne ali sasvim jednostavne, skromne i malo poznate stihove iz *Lažnog cara Šćepana Malog* (IV, 178-179): „Spomen'te se vašijeh pretkovah / i njihove borbe očajane...”. Preci na koje sam ja mislio bili su Đido i Štefica, ali ponekad bi mi pao na pamet i dečak Aleksa koji je na neki način takođe predak mene sadašnjeg.

Mojoj supruzi Olgici, sinu Nikoli i ćerci Mariji stihovi su se dopali, ali sam ipak odlučio da pitam za mišljenje Matiju Bečkovića, pesnika, poznavaoća Njegoša i Đidovog prijatelja. Poslao sam Matiji imejl (subota, 24. oktobar 2015): „...da li ovo treba uzeti?” Odgovor je brzo stigao: „Stihovi su lepi, prikladni i nisu izraubovani!”

U Njegoševim *Izabranim pismima* (193) naiđoh na ovu

rečenicu: „Neki su me sovjetovali da ništa ne mislim.” Glasno sam se nasmejao – doista duhovito rečeno a uz to sam bio i iznenađen da kod Njegoša ima ovako modernog humora. I to je mogao da bude jedan od citata uključen u moto ove knjige, budući da na zabavan način sažima kako su Tito i druge jugoslovenske vođe raznim vrstama progona „sovjetovali” Ćida da se okane mišljenja.

U citatu iz *Izgubljenog raja* (prepevao s engleskog Milovan Đilas, Altera, Beograd 1989, knjiga prva, stihovi 67-76) nalazi se opis pakla i za njega se kaže, između ostalog, da je „tamnica stravična”. Ćido se u pismima stalno trudi da Šteficu i Aleksu, a i sâmog sebe, uveri kako mu u zatvoru i nije tako loše, kako je uspeo da se prilagodi, pa čak kako ima lepih i prijatnih trenutaka. Ali, iz pisama se jasno vidi da je njegova tamnica „kraj tmuran, pust i surov”, sav od „predela žalosti i žalosnih seni”, bez počinka i mira – baš kako Milton opisuje pakao. Međutim, Milton piše o vidljivoj tami koju daju plamenovi, a ona ne može da postoji u stvarnom svetu pa je nije bilo ni u Kazneno-popravnom domu u Sremskoj Mitrovici. Ali, ako ju je u paklu stvorila Miltonova silna mašta, možda ju je u svojoj mašti video oko sebe i njegov utamničeni prevodilac.

Iz autobiografske knjige Dostojevskog o njegovom zatočeništvu u Sibiru (F. M. Dostojevski, *Zapisi iz mrtvog doma*, dva dela, s ruskog prevela Kosara Cvetković, Narodna prosveta, Beograd 1933, prvi deo, 45-46), uzeo sam citat u kome on ističe čuđenje kao jedno od duhovnih stanja koje je stalno bilo prisutno i koje ga je sa prolaženjem vremena sve više obuzimalo. Čuđenje prožima i Ćidova pisma – on sve zna i razume ali mu je ipak sve nepojmljivo. Međutim, rekao bih da je tek delimično bio svestan svoje duboke začuđenosti i da ju je sasvim pojmio tek mnogo godina posle izlaska iz zatvora.

Da je bilo prostora, prihvatio bih predlog Veljka Stanića

da u moto stavim i sledeći citat: „Ali mu oni ostadoše verni - ništa što je bilo njegovo nije se moglo skinuti s njih, i živeše samotnički, upućeni jedino na sebe, na sve nežniju i bolniju ljubav među sobom.” (*Najlepše pripovetke Milovana Đilasa*, izbor i predgovor Matije Bečkovića, Prosveta, Beograd 2003, 47.) Rečenica je iz Đidove pripovetke „Gubavac”, a odnosi se na Lazara i njegovu porodicu. „Gubavac” je alegorija na Đidovu sudbinu: Lazara, kao što je to činio Tito sa Đidom, progoni, zatvara i najzad ograđuje zidom seoski despot Todor.

Žao mi je i što nisam našao mesta za stihove Džona Dona (1572-1631), engleskog pesnika koji u pesmi upućenoj prijateljku kaže: „Ser, više nego poljupci, pisma mešaju duše.”

VII

U Šteficinom i Aleksinom životu, samo je poseta Đidu u zatvoru bila važniji događaj od prispeća njegovog pisma. Pismo se s nestrpljenjem čekalo, a Šteficu je obuzimao nemir ako bi kasnilo i počela bi da brine kako se Đidu nešto strašno događa. Čim bi stiglo, Štefica ga je naglas čitala, i to nekoliko puta. Onda bi ga rečenicu po rečenicu tumačila, isticala kako je pismo prepuno ljubavi, obasipala Đida pohvalama.

Kroz Đidova pisma, ali i kroz Šteficina, može se upoznati Đidova ličnost, posebno njegov duhovni život i njegova demokratska uverenja koji su mu pomagali da se bori sa partijskim i policijskim vođama a da se istovremeno ne preda mržnji i želji za osvetom. I u njenim i u njegovim pismima vidi se potpuna odanost njegove „Štefke”, a takođe i njena hrabrost i spremnost da sve podnese.

Čitalac može da pročita nekoliko pisama jedno za drugim za pola sata, a Štefici i Aleksi su ona stizala jednom mesečno, dakle između dva pisma razmak je bio oko trideset dana. I zato su Štefica i Aleksa očekivali, posebno je Štefici to bilo

važno, da se ponavljaju izjave ljubavi. Đido je Šteficu doživljavao i kao savršenu suprugu koja brine o njemu i kao mudru stariju sestru. Ipak je u pismima najlepše što su prožeti Đidovom i Šteficinom gotovo nestvarno romantičnom ljubavlju i što pokazuju kako je zatvor stalno ojačavao ionako snažne veze koje su od Đida, Štefice i Alekse stvarale jednu celinu. A kako je vreme odmicalo i jedna zatvorska godina smenjivala drugu, pisma su postajala sve značajnija, sve više zamena za stvarni život. Možda se od njih i sve više očekivalo i sve teže ih bilo pisati.

U subotu, 1. avgusta 1964, Đido piše:

Štefka traži „lepo“ pismo od mene! Kad bih ja znao kakvo treba da bude da bi bilo takvo! Pišem spontano, kako mi dođe i – istovremeno – uz najveću mogućnu koncentraciju. Gledam da me dobijete što celovitijeg, makar i izbledeleg i smanjenog – pa kako vam bude. Zato najčešće ispadaju sva ta pisma s brda-s dola – a možda je tako i najbolje. U svakom slučaju, i ovim putem činim i činiću što mogu za vas.

Pripremajući pisma, osećao sam nelagodnost i tugu dok sam ih skraćivao. Kao da sam Štefici i Đidu otimao deo njih sâmih. Ali, skraćenja su bila neophodna. Knjiga bi bez njih bila predugačka – sa priložima, po mojoj proceni, oko hiljadu kucanih stranica duplog proreda (odnosno „kartica“, da upotrebim reč koju koriste urednici novina), ili oko šest stotina štampanih stranica.

Šta sam izostavljao? Pre svega ponavljanja, najčešće onog što je manje važno, recimo dogovaranja oko sledeće posete ili šta treba da se donese, ali sam takođe uglavnom ispuštao delove pisama o nevoljama koje su Đidu i Štefici zadavali neki članovi Đidove porodice, posebno brat Akim, sestra Milka i njen suprug Komnen Cerović. Trudio sam se da ne diram ni-

šta što je ispunjeno osećanjima, ma kako obično i beznačajno bilo, osim ako veoma liči na ono što je već rečeno u nekom ranijem pismu, na primer mnogi delovi o Aleksu.

Znak za izostavljene delove pisma je ovaj:

[...]

VIII

Đido je u pismima i na posetama savetovao Štefici da o njemu pred Aleksom govori bez velikih pohvala, ukazujući i na njegove mane. Naglašavao je da ona nikako ne treba da pravi kult oca jer to može loše da utiče na razvoj Aleksine ličnosti. Štefica se slagala s Đidom, sve prihvatala, a onda činila upravo suprotno. Tako je za Aleksu njegov otac bio najpametniji, najhrabriji, najdarovitiji – ukratko, u svemu nenadmašan.

Đido je, nema sumnje, bio u pravu i svaki stručni pedagog bi se složio s njim, odnosno i sâm bi Štefici slično preporučio. U stvari, Štefica se svojski trudila da sledi Đidov savet a i inače je bila trezvena, razumna žena. Ali, prilike i okolnosti u kojima se našla bile su teške i složene i ni njoj samoj nisu dozvoljavale da kritički analizira Đida. To bi joj smetalo da se usredsredi na borbu za Đidovo duhovno i fizičko održanje i oduzimalo snagu neophodnu da se odupre pritiscima. Takođe je, sasvim ljudski i roditeljski, htela da izgradi Aleksinu ličnost time što će mu postavljati oca za uzor, a budući da je on bio odsutan, to je nadoknađivala time što je o njemu uvek govorila sve najbolje.

Dok je Đido bio u zatvoru, ni sâm Aleksa nije o ocu nikada govorio kritički jer ako bi to činio, bio bi u svojim očima saradnik Titovog režima koji je Đida utamničio i stalno klevetao. Dakle, bio bi izdajnik.

Da dodam kako je bez obzira na veliku propagandu re-

žima protiv Ćida, Aleksa kao deĉak nailazio na takozvane obiĉne ljude koji su lepo govorili o njegovom ocu. Mada nisu bili intelektualci niti se mnogo zanimali za politiku, shvatali su ono glavno u Ćidovim idejama i sudbini: Hrabar ĉovek, alal mu vera, rekao pošteno Titu i ovim njegovim da im je vlast iznad svega, da su gramzivi i nadmeni, pa ga poslali na robiju!

Ako je Őtefica stavila Ćida na pijedestal, i Ćido i Őtefica su previše uzdizali Aleksu. A Ćido je zasipao Őteficu pohvalama, izrazima divljenja, zahvalnošću. Moglo bi se šaljivo primetiti kako su rastavljenost i nevolje prinudili Ćida, Őteficu i Aleksu da stvore mali klub za meĊusobno obožavanje.

IX

Ćidova i Őteficina zatvorska pisma valja sporo ĉitati, ali ne zato što ih je teško razumeti, već što je takvo ĉitanje uzbuĊljivije. Kroz životne sitnice, Ćido i Őtefica doĉaravaju svakodnevicu i time postižu meĊusobnu bliskost, ali ponekad i ispunjavaju pisma napetošću. Kada Ćido napravi Őtefici malu zamerku kako džemper koji mu je kupila nije za njega već za nekog mladog momka, nju to beskrajno rastuži i ona mu opširno objašnjava kako je to sasvim obiĉan džemper i da nije skup. MeĊutim, kupovina televizora u februaru 1963. opisana je sa bezbroj detalja koji su veoma životni i dramatiĉna je na jedan neupadljiv naĉin. Nov predmet ulazi u kuću i to kao da je znak da će Ćido doći kući, vratiti se iz zatvora. Baka Vaja i Aleksa veoma su obradovani, a Ćido deli njihovu radost i na taj naĉin je prisutan. Őtefica hvali televizor i njegov kvalitet je pobjeda nad sumornošću života.

Őtefica je prvih godina retko pisala pisma i tek su s vremenom postala redovna, a uvek ih je pisala svega nekoliko dana pre nego što bi istekao rok za taj mesec. To nije liĉilo

na nju, koja je sve planirala, pripremala unapred, ništa nije radila u poslednjem trenutku. Kao da je čekala da misao sasvim sazri i stopi se s osećanjima, a da se onda oni sâmi pretoče u reči. Ali, ne bi ih napisala pre nego što u sebi proveri da li odražavaju tačno ono što želi da iskaže. Kada bi najzad uzela pero i hartiju, birala je reči i doterivala stil. Takođe je stalno pamtila detalje koje će iskoristiti za pismo. Život u kući koji dočarava Đidu je idealizovan, ali su sve činjenice tačne. Iz njenih pisama se vidi ne samo da je smela, hrabra, već i da je potpuno neuplašena – neka bude šta bude. Ali, gotovo u svakom pismu koristi reč bol ili neku reč izvedenu iz nje.

Đido voli da piše pisma i nalazi razloge da što pre prione na pisanje. Piše ih u jednom dahu i pažnja mu je potpuno usredsređena. Posle pisanja pisma kaže kako se oseća vedar i smiren. To je možda jedno od onih kod njega čistih preterivanja, ali nema sumnje da oseća olakšanje. Pismom je makar na kratko izašao iz zatvora i otišao kod onih koje voli. Možda je najvažnije da su pisma sasvim iskrena i namenjena samo Štefici i Aleksi – to nije nikakav njegov dijalog s istorijom niti testament za istoriju.

Đido je često tužan, ali se otima, odupire, uspeva da podigne sebe. Čas kaže kako mu je veoma teško, a onda da u stvari sve to nije ništa. U pismima se vidi i jedan stalni nemir i duh koji je borben. Đido je istovremeno i stoik i voli da se umiljava i da se s njim postupa nežno. Ne želi da uznemiri Šteficu i Aleksu, ali ne može da ne iznosi svoja tužna razmišljanja o svojoj i njihovoj sudbini. Ljubav se pretvara u ispovest, ispovest postaje izjava ljubavi. Pisma su poetična i nežna, ali ponekad i jaka i žestoka. I čas kao da ih piše dečak, a čas neko ko je proživio nekoliko života.

*

Dok sam pripremao ova pisma, dao sam na čitanje nekoliko desetina jednoj lekarki koja je u dubokoj starosti ali svežeg duha i čije mišljenje veoma cenim budući da je ne samo svoj radni vek već i vreme posle penzionisanja, posvetila pomaganju ljudima. Pošto je pisma pročitala, rekla mi je kako bi ih preporučila za čitanje svakome ko se nalazi u velikim teškoćama – da mu budu i uteha i nadahnuće za borbu. Đidu, Štefici i Aleksi mora da bi bilo veoma drago da su znali kako će u dalekoj budućnosti neko ovo reći.

U Beogradu, 23. marta 2016.